

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ДАВИДЕНКО Вікторія Іванівна

ТЕРМІНОЛОГІЯ ШКІРЯНОГО ВИРОБНИЦТВА В РОСІЙСЬКІЙ
ПИСЕМНОСТІ XVII-XVIII СТОЛІТЬ /ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ
І ДЕРИВАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ/

Спеціальність 10.02.01.- російська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

В. Дав.

Київ - 1994

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі російської мови Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

- Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор БРИДІН М.Я.
- Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор МУРАВИЦЬКА М.П.
- кандидат філологічних наук ВАКУЛЕНКО Т.П.
- Провідна установа - Рівненський державний педагогічний інститут ім.Д.З.Мануїльського

Захист відбудеться 25 лютого 1994р. о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К ІІЗ.ОІ.ОЗ в Українському державному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова /252030, м.Київ, вул.Пирогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Українського державного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Автореферат розісланий "25" січня 1994р

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради Вишнева Т.П.Вишневська

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00801461 (К)

АВ - 20.255

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

В С Т У П

Актуальність дисертаційного дослідження. Вивчення походження, зміни фонетичного складу, морфологічної структури, еволюції значень, розгляд функціонування слова у зв'язку із розвитком мови становить головний об'єкт історичної науки з часу її виникнення.

Проблемами історичної лексикології займалися такі видатні вчені минулого, як О.І.Соболевський, О.О.Шахматов, Я.К.Грот та інші. У наш час питання історії окремих слів, виразів, тематичних груп лексики розроблялися багатьма лінгвістами, зокрема В.В.Виноградовим, Ф.П.Філіним, О.М.Трубачовим, П.Я.Черних, М.М.Шанським, Д.М.Шмелевим, С.І.Котковим.

За останні десятиріччя маємо чимало праць, присвячених формуванню різних терміносистем. Значно зріс інтерес мовознавців і до ремісничої термінології. Разом з тим лексика шкіряного виробництва, яка за часом свого виникнення випереджає інші спеціалізації, поки що не була предметом всебічного лінгвістичного аналізу, хоча відомі дослідження термінології шуйського овчинно-кожухового, шкіряного та кушнірського промислів /М.І.Литвинов/, назв шкіряного виробництва /Т.С.Коготкова/, слов'янської термінології, зокрема назви сировини та ремісників /І.В.Коропенко/ та деякі інші.

Дана дисертація присвячена вивченню лексики шкіряного виробництва XVI-XVII століть, оскільки саме на той час припадає поява значної частини термінів цієї галузі.

Крім того, у період, що досліджується, закладаються основи національної російської мови, збільшується кількість нейтральної загальноживаної лексики тощо.

З точки зору економічної ситуації XVI-XVII століття характеризуються заміною дідичного ремесла вільним, зростанням продукції, призначеної на ринок, та дальшим розвитком рівня виробництва.

Зазначені фактори вплинули на збагачення складу російської мови, зокрема на формування лексики шкіряного виробництва.

Об'єкт дослідження дисертації складають однослівні та бінарні найменування видів та сортів шкіри, ремісників та знарядь праці названої спеціалізації, трудових процесів тощо.

Мета роботи полягає в лексико-семантичному та дериваційному розгляді лексики шкіряного виробництва в російській писемності XVI-XVII століть.

Цією метою передбачається розв'язання таких завдань: 1/ виявити у пам'ятках російської літературної мови XVI-XVII століть сукупність термінів, пов'язаних із шкіряним виробництвом; 2/ розглянути номінативні одиниці з погляду походження; 3/ провести семантичний аналіз термінів; 4/ описати дериваційні та структурні властивості слів, що складають термінологію шкіряного виробництва; 5/ простежити подальшу долю аналізованих термінів у російській мові.

Методологічну основу праці складають положення про системний підхід до наукових явищ, про розуміння мови як такої системи, що функціонує, розвивається та знаходиться у нерозривному зв'язку з історією суспільства.

Методи дослідження. У дисертації використовувалися синхронно-описовий метод, що передбачає спостереження, узагальнення матеріалу та його класифікацію, зіставлювальний, порівняльно-історичний методи, які дають змогу простежити еволюцію термінологічної системи, а також елементи компонентного аналізу.

Матеріалом дослідження стали головним чином опубліковані документи ділової писемності XVI-XVII століть, зокрема монастирські вкладні, прибуткові та видаткові книги, тексти публіцистичної, церковної, художньої та перекладної літератури, дані багатьох лінгвістичних видань, документи, вміщені у звітах губернських статистичних комітетів і вчених комісій, а також матеріали Картотеки Словаря руського язика XI-XVII веков /Інститут російської мови АН Росії, м.Москва/. Внаслідок суцільної вибірки з 180 джерел було виділено для аналізу біля трьохсот однослівних та бінарних найменувань, пов'язаних з лексико-семантичною групою назв шкіряного виробництва.

Для зіставлення були використані історичні, обласні, термінологічні словники російської мови та інших слов'янських мов. Для відтворення історико-економічної ситуації нами були враховані праці історичного характеру, зокрема І.С.Забеліна, М.І.Костомарова, П.І.Савваїтова, С.В.Бахрушина.

Наукова новизна полягає в тому, що автором виявлений, систематизований й введений в коло лінгвістичних спостережень значний шар термінологічної лексики шкіряного виробництва XVI-XVII століть, зроблена перша спроба її семантичного, дериваційного та функціонального аналізу.

Теоретична значимість дисертації визначається тим, що її конкретні висновки та наслідки спостережень певною мірою збагатять наукові надбання російської історичної лексикології, допоможуть глибше зрозуміти закономірності та визначити процеси у формуванні терміносистем, вплив на них позамовних факторів.

Практична цінність роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані у лексикографічній практиці при укладанні історичних та термінологічних словників російської мови, у вузівській та шкільній роботі.

На захист виносяться такі положення:

1. Як засвідчують матеріали, протягом XVI-XVII століть певною мірою сформувалась система термінологічної лексики шкіряного виробництва. Вона складалася з назв для позначення видів і сортів шкіри, ремісників зазначеної галузі, предметів і трудових процесів шкіряного виробництва, знарядь і пристосувань праці, приміщень тощо.

2. Оскільки термінологія шкіряного виробництва формувалася стихійно й протягом тривалого часу, в ній можна виділити праслов'янські назви, власне російські й запозичені лексичні одиниці.

3. Досліджувана термінологічна система характеризується незамкнутістю та дифузністю, тому вона тісно пов'язана з побутовою лексикою та іншими терміносистемами.

4. Інтегральною ознакою стосовно підгруп аналізованих термінів виступає наявність певної організації /або структури/ лексичних одиниць, яка проявляється в їх видових відношеннях, наявності синонімічних та антонімічних зв'язків.

5. В російській писемності XVI-XVII століть паралельно функціонували поряд з однослівними й складені найменування, які не розрізнялись ні живаністю, ні семантикою, ані стилістичними якостями.

6. Найпродуктивніші способи творення термінів шкіряного виробництва - лексико-семантичний та морфологічний /суфіксальний і словоскладання/.

7. Більшість досліджуваних лексичних одиниць функціонувала на всій великоруській території, оскільки входила до активного складу словника населення Московської держави.

8. В процесі історичного розвитку термінологія шкіряного виробництва зазнала певних змін: деякі назви вийшли з ужитку в зв'язку з втратою відповідних реалій, частина залишається в діалектах, основ-

ний її склад зберігся до нашого часу в сучасній російській мові.

Апробація роботи здійснювалася на звітних наукових конференціях викладачів і аспірантів Київського державного педагогічного інституту імені М.П.Драгоманова /1989, 1990, 1991 та 1992рр./, а також на республіканських наукових конференціях "Здійснення ленінської національної політики на Донбасі" /Донецьк, 1989/, "Творча спадщина В.І.Леніна й розвиток східнослов'янських мов" /Львів, 1990/, "Вивчення творчої спадщини професора Г.О.Винокура" /Київ, 1991/ та "Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць Б.О.Ларіна і Ф.П.Філіна" /Київ, 1993/.

Основні матеріали, висновки й узагальнення дисертації викладені у п'ятих публікаціях.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, шістьох розділів, висновків, списку літератури та використаних джерел, списку досліджуваних найменувань.

З М І С Т Р О Б О Т И

У вступі розкривається актуальність дослідження, обґрунтовується його новизна, теоретична та практична значимість, визначається мета і завдання дисертації, характеризуються джерела фактичного матеріалу. Робота має форму історико-лексикологічних етюдів, присвячених аналізу однослівних і складених найменувань /біля трьохсот одиниць/.

Перший розділ - "Номінації видів і сортів шкіри в російській писемності XVI-XVII століть" - це описання лексико-семантичної категорії слів, представлених такими складовими: 1/ родовим найменуванням кожа; 2/ лексичними одиницями, які служили для позначення особливо м'якої шкіри /саф'янь, тимь, м'шина/; 3/ словами, що називають певний сорт шкіри, виробленої спеціальним способом /одль, опоек, сиромяць, мостовье тощо/; 4/ об'єднанням термінів для номінації м'якої шкіри з оксамитною поверхнею, що становить характерну ознаку денотата /замша, ирка, ровдуга/.

Номінативна одиниця кожа відносилася до гіперонімів, вона була утворена від праслов'янського *козѣ - "козья /шкура/", про що свідчать дані слов'янських мов.

Зазначене слово входило до складу аналізованої групи слів з

семантикою "оброблена шкіра тварини", воно було тим центром, який сфокусував і увібрав у себе багато ознак, так чи інакше пов'язаних із шкіряним ремеслом, тому лексична одиниця, будучи широко вживаною і полісемантичною для населення Московської держави того часу, входила до ряду бінарних найменувань, залежний компонент частіше всього був прикметником, який уточнював стрижневе слово: кожа деланая, кожа дубленая, кожа сушеная, кожа соленая, кожа сырая, кожа непечья, кожа телячья, кожа красная, кожа мастерская, кожа нарочитая й под.

Високосортна, добре оброблена шкіра мала найменування кожа красная: Псалтырь въ поддѣсть печатная, поволочена красною кожею, выбивана золотомъ да серебромъ /Оп.казны Фил.,стл.982.1630/. Прикметник красный, утворений від іменника краса суфіксальним способом, з XI століття мав значення "гарний, прекрасний", у процесі історичного розвитку мови семантичний об'єм слова розширюється, й одним із його значень стало - "високосортний, найбільш цінний", яке і реалізувалось у зазначеній номінації.

Семантична ознака "вміло, добре оброблений майстром", що виражалася словом мастерской, сформувала бінарне найменування кожа мастерская: Костромитин Матфей Игнатьев явил на телеге 20 пфтей кож красных мастерских /Там.кн.Вологды I,65.1693/. Атрибутив був утворений від іменника мастерь за допомогою форманта -ск-.

На основі семантики характеризуючого слова нарочитый - "найдобриший, найкращий, якісний" - було складено найменування кожа нарочитая: Дубленую кожу купят на Вологдѣ по 20 алтынѣ, нарочитую въ 23 алтына и 2 деньги /Торг.кн.,102.1610/. Ми вважаємо, що прикметник нарочитый був утворений від іменника нарокъ суфіксальним способом.

Внаслідок того, що слово кожа було нейтральним і дуже частотним, в російській писемності досліджуваного періоду представлена велика кількість його похідних, які знайшли відображення в пам'ятках російської мови XVI-XVII століть. Це, наприклад, такі: кожица, кожишко, кожаный, кожный, кожый, ін.

Для позначення особливо м'якої шкіри рослинного дублення в російській писемності аналізованого періоду вживались терміни сафьян, тимь, мѣшина.

Назва сафьян увійшла до російської мови з перської через посередництво тюркських мов. У формі сафян зазначене слово представлене в українській мові.

Назва сафьянь була загальнооруською: вона простежується в пам'ятках писемності різних територій Московської держави. Як стрижневий компонент іменник сафьянь входив до цілого ряду бінарних номінацій: сафьянь красный, сафьянь испоганский, сафьянь моклый, сафьянь турецкий, сафьянь татарский, сафьянь персидский, сафьянь золотой тощо. Він та його похідні увійшли до словникового складу сучасної російської мови.

Для номінації м'якої шкіри з оксамитною поверхнею в російській писемності досліджуваного періоду функціонували три назви: замша, ирка і ровдуга / ровдога, рондога, ролдога /.

Номінативна одиниця замша простежується у пам'ятках з початку XVII століття, але лінгвістичні факти дають підстави припустити, що вона була запозичена російською мовою раніше – у XVI столітті. З часом зазначене слово увійшло до активного складу російської мови.

Термін ирка відомий з другої половини XVI століття. Словниками фіксується одне значення аналізованого іменника – "шкура тварини /овеча або козляча/, оброблена під замшу" /СлРЯ XI-XVII VI, 250/. Але в єдиному лінгвістичному джерелі дається таке трактування семантики даного слова: Ирка.Меховая оторочка, опушка на меховой одежде.^{I/} Наші матеріали підтверджують це положення.

Слід підкреслити, що назва ирка функціонувала на всій території Московської держави в XVI-XVII століттях. Але в процесі розвитку російської мови аналізований термін вийшов з ужитку.

Слово ровдуга в пам'ятках писемності російської мови досліджуваного періоду представлено в різних фонетичних варіантах: ролдуга, рондога, рогдога. Як свідчать наші матеріали, у XVI-XVII століттях цей термін належав до північнорусизмів. З часом дана номінація архаїзувалась.

Таким чином, вже до XVI-XVII століть сформувалась багата й розгалужена система видів і сортів шкіри.

Якщо розглядати аналізовані лексичні одиниці з точки зору діакронії, то з'ясовується, що найдавнішими були слова кожа і хара-тья, зафіксовані в пам'ятках російської мови XI століття. Однак абсолютна більшість термінів для позначення видів і сортів шкіри

^{I/} Словарь русской народно-диалектной речи в Сибири конца XVII - начала XVIII столетий. - Новосибирск: Наука, 1991. - С.56.

/сафьянь, тимь, мѣшина, хозь, бахтарма та інші/ відноситься до XVI-XVII століть, тобто до завершувального періоду розвитку староруської мови і початкового етапу формування норм мови національної.

З точки зору походження можна виділити запозичені лексичні одиниці /сафьянь, мѣшина, юфть, ирха та деякі інші/, власне російськими були мячина, опоекь, сыромять, мостовье тощо.

У структурному відношенні майже всі номінації, пов'язані з поняттям шкіра, належать до немотивованих. Виняток становлять лише такі слова, як опоекь /утворене від дієслова опоити/, мячина /утворене шляхом приєднання суфікса до дієслівної основи мяти/ та сыромять /виникло внаслідок поєднання двох основ/.

В процесі аналізу встановлено, що всі лексичні одиниці досліджуваної групи мали похідні, утворені суфіксальним способом /сафьянь - сафьянный, юфть - юфтовый/.

З часом деякі номінації видів і сортів шкіри архаїзувалися і стали історизмами, оскільки вийшли з ужитку відповідні реалії й поняття. Це, зокрема, назви тимь, опоекь, ровдуга, нахтарма, деякі інші. Разом з тим слова замша, кожа збереглися як загальноживані. До спеціальної лексики відносяться терміни сыромять, мостовье. Деякі терміни, як засвідчують словники, поступово набули локального характеру /ирха, ровдуга, хозь та інші/.

У другому розділі - "Найменування шкіряного взуття в російській писемності XVI-XVII століть" - з точки зору семантичних та дериваційних особливостей аналізується сукупність слів, що складається з: 1/ родової назви обувь; 2/ найменувань високого шкіряного взуття: сапоги, пришвы, притачки, пришитки, ушитки, чеботь, уледи, упоки /упаки/, бахилы, ичетыги, коты, чарки; 3/ назв низького шкіряного взуття: башмакь, поршни, моршни, ступни, калиги, сандали, плесницы, попути /полуци/.

Класифікація зазначеної лексики здійснена на основі семантичної ознаки "модель, фасон".

У дисертаційному дослідженні розглядається слово обувь, яке у давньоруській мові належало до гіперонімів *Ц-основ віддієслівного походження. Як зазначає Ж.Ж.Варбот, його дієслівний корінь у праслов'янській мові завершувався дифтонгом *ou, при цьому у процесі творення імені між завершувим корінь дифтонгом і показником парадигматичного класу з'являвся V, перед яким дифтонг *ou

змінився на монофтонг *и?/

Назва обувь, утворена ще у праслов'янську епоху від дієслова **obuti* < *obuti*, в давньоруській мові належала до найбільш вживаних слів на позначення взуття.

В XVI-XVII століттях обувь, обувье відзначається в пам'ятках української писемності.

У досліджуваний період термін обувь мав загальнонародний характер і фіксувався у писемності різних територій: у пам'ятках смоленського походження, у вологодській писемності, у діловому письмі Західного Сибіру тощо.

Завдяки розповсюдженості лексема обувь в XVI-XVII століттях в ролі стрижневого слова входила до складу бінарних найменувань. В атрибутивно-іменниковій конструкції обувь сапожная термін мав значення "заготовка для виготовлення будь-якого взуття", а залежний компонент конкретизував семантику головного.

Словосполучення обувь большой руки, обувь малой руки мали відповідно значення "взуття для дорослих" і "взуття для дітей".

Слово сапогь зустрічається як у пам'ятках старослов'янської, так і давньоруської мови.

Як свідчать "Матеріали..." І.І.Срезневського, воно вживалося для позначення поняття "взуття", а в російських літописах найменування сапогь означало конкретний різновид шкіряного взуття.

В XVI-XVII століттях на українській мовній території назва сапоги зустрічалась епізодично у текстах, написаних церковнослов'янською мовою, а також на правах оказіоналізма в епістолярних паперах.^{3/}

В російській мові ця одиниця словникового складу вживалась в усіх стилях і жанрах. Слово сапогь функціонувало в художній літературі: Покоя себе не обретаю, лапти и сапоги завсегда разбираю, а добра себе не наживаю /Азб.о гол. и небог.чел., 21.XVII/. Зазначена номінація зустрічається в побутовій і діловій писемності: Сапоги мої малы а переменит нечим просторных купит не на

2/ Варбот Ж.Ж. Древнерусское именное словообразование. - М.: Наука, 1969. - С.47.

3/ Історія української мови: Лексика і фразеологія. /В.О.Винник, В.Й.Горобець, В.А.Каркава та ін.; Редкол.:В.М.Русанівський /відп. ред./ та ін. - К.: Наукова думка, 1983. - С.396/.

што /МДБП, 40.XVII/; Дано от неводных от шестерых сапогов от потшивки четыре алтына /Пам.Влад., 103.1697/.

В залежности від покрою та фасону були сапоги прямые, сапоги исцельные, исцеловые, русские сапоги, сапоги полукривые: Да две тьлетины на голенища, выкроил четверы сапоги исцел/ь/ /Арх.Вог. Вж.м., 1598 - СлРЯ XI-XVII У1, 350/; ... взяли моего живота сапоги муские, красные телятинные, полукривые /АХУ III, 1626/.

Для номінації різних видів чобіт в пам"ятках писемності російської мови досліджуваного періоду існувала така парадигма найменувань: пришвы, притачки, пришитки тощо.

Період функціонування слова пришвы, яке позначало "чоботи з новими головками, пришитими достарих халав", був дуже коротким - протягом XVI-XVII століть:... дано сапоги пришвы белые /А.Вел.-Уст.Арх.м.222.1668/. Ми вважаємо, що зазначений іменник був професіоналізмом, поступово він вийшов з ужитку. Це найменування не фіксується нормативними словниками сучасної російської мови. Але назва пришвы залишилась у діалектах.

Іменник притачки зустрічаємо в пам"ятках XVI століття. Цей професіоналізм мав семантику "чоботи, які шийться "в тачку"... купилъ сапоги обычные притачки на гръзь себе /Волд.-Дорогоб.м.212. 1589/.

Семантичною ознакою, покладеною в основу номінації аналізованої лексичної одиниці, стала назва шва у чоботарів - "в тачку".

Коли розглянути територіальне функціонування назви притачки, то з"ясується, що зазначене слово у російській мові XVI-XVII століть належало до північнорусизмів.

В єдиному документі XVII сторіччя для позначення чобіт з пришитою верхньою частиною зустрічається термін пришитки: Чеботной швечик Карпушка Жданов шылъ в службу двои пришитки, да мужские пришитки /Онеж.крест.м.1661/

Зазначений професіоналізм мав прозору внутрішню форму: він був утворений від дієприкметника минулого часу "пришьть за допомогою суфікса -окь-. Слово належало до вузьких діалектизмів північноруського походження, у зв"язку з чим воно, на нашу думку, не увійшло до складу сучасної російської мови. Не зареєстрував його в живому мовленні і видатний лексикограф В.І.Даль.

Для номінації "взуття типу глибоких туфель або туфель на високих підборах з гострими загнутими догори носками" функціонував

термін чеботы /чоботы/: А с ними взяли...двои чеботы /Польск.д.І, 33.1489/.

В пам"ятках російської мови досліджуваного періоду іменник чеботы /чоботы/ зустрічається як стрижневе слово у складі цілої низки бінарних номінацій: чеботы тимовы, чеботы полуполные, чеботы полные.

Як свідчать матеріали, назва чеботы /чоботы/ зафіксована лише в московських актах, в українській мові досліджуваного періоду належала до пасивної лексики.

В наш час аналізоване слово в сучасних лексикографічних працях російської мови подається як "застаріле" та "обласне". В українській та білоруській мовах воно є літературною нормою.

Дана тематична група слів найактивніше поповнюється в початковий період формування російської національної мови. У цей час до неї ввійшли башмак, чулок, ступни, бахилы, коты, чарки, упоки, ін.

Абсолютна більшість досліджуваних лексичних одиниць була запозиченою: з тюркських мов /чеботы, коты, чарки, башмак, ичетыги, чулки, попучи/, з фінської /уледи, бахилы/, з грецької /сандалии/, латинської /калига/ мов.

Слова сандалия, обувь, чулок та інші розширили свою семантику за рахунок вторинних значень, тобто у них згодом розвинулась полісемія. Так, наприклад, найменування башмак, поршень мають спеціальні значення у технічній номенклатурі.

Третій розділ - "Терміни, які позначають ремісників шкіряного виробництва, в російській писемності XVI-XVII століть" - присвячений вивченню лексико-семантичної групи, яка складається, по-перше, з назв ремісників, що займалися обробкою шкіри /кожевный мастер - кожевник, сыромятник, мышиник, ирешник, тимовник, золяник, мячник, опешник, сафьянник/, по-друге, з найменувань майстрів, які виготовляли взуття /сапожный мастер - сапожник, башмачник, поршевный мастер - поршевник, моршевный мастер - моршевник, котовый мастер - котовщик, калижник, чеботник, чеботарь/.

Особливістю даного об'єднання слів було паралельне функціонування одно- й двослівних найменувань, причому творення їх було уніфіковане: однослівні номінативні одиниці утворювались від іменників - назв певного сорту шкіри або конкретного виду взуття - або прикметників, які мали відношення до зазначених предметів. Дериваційні стосунки виявлялись через агентивний суфікс -ик-, що виступав також у двох аломорфах - щик- і -чик-.

Так, слово сыромять означало шкіру, оброблену жирними речовинами, але не дублену. Ремісник, який виготовляв таку шкіру, мав назву сыромятник. В російській мові досліджуваного періоду цей іменник був утворений від основи сыромятн- за допомогою форманта -ик-.

Аналогічно можна пояснити утворення слова сафьянник. Назва сафьянь - це "тонка, м'яка шкіра рослинного дублення", а зазначене слово означало ремісника, який виробляв таку шкіру.

В бінарних конструкціях стрижневим був термін мастерь із значенням "вмілий, кваліфікований робітник", а залежний компонент - прикметник - був похідним від іменника та мав семантику "пов'язаний з обробкою або виготовленням певного сорту шкіри чи виробництвом конкретного виду взуття", і виступав конкретизатором того, що позначається. Наприклад: кожевный мастерь, сапожнич мастерь, башмачный мастерь, сыромятный мастерь тощо.

Л.А.Шкатова відзначає, що більшість назв ремісників характеризується прямою смисловою залежністю між прикметником і утворюваним від нього іменником: сапожник - сапожнич мастерь, кожевник - кожевный мастерь.^{4/}

Як видно з наведених прикладів, атрибутів з ідентичною семантикою був мотивувачим і для двослівних найменувань, і для однослівних термінів.

Слід звернути увагу на той факт, що і терміни, і термінологічні словосполучення не розрізнялись ні семантичною наповненістю, ні стилістичною співвіднесеністю, ні комунікативною значимістю. Їх паралельне функціонування у пам'ятках російської писемності пояснюється, на наш погляд, тим, що лексика у період, що досліджується, знаходилась у процесі становлення - тому за різними одиницями закріпилася однакова номінативна функція. З часом бінарні найменування були втрачені.

Є підстави вважати, що а аналізованих пам'ятках зафіксовані не всі номінації ремісників шкіряного виробництва. Безперечно, у мові їх було значно більше. Наприклад; документами не фіксується бінарна конструкція сафьянный мастерь, яка, безумовно, існувала, оскільки мотивувачі слова сафьянь, сафьянный були дуже розповсюджені у період, що досліджується.

^{4/}Шкатова Л.А. Ономаσιологические проблемы русской терминологии: Учебное пособие по спецкурсу. - Челябинск: Уфа: БГУ, 1982. - С.48

Назви ремісників розрізнялися також і у хронологічному плані: іменник кожевникъ відомий, наприклад, з XIII століття, терміни сапожникъ і чоботникъ - з XV ст. Основний масив лексичних одиниць цієї групи формувався у XVI-XVII століттях: ирешникъ - спеціаліст, який виробляв ирху /шкіру з оксамитною поверхнею, схожу на замшу/, мъшинникъ - майстер, що обробляв дуже м'яку шкіру /різновид сап'яну/, котовщикъ - особа, яка виробляла коты /невисокі чобітки, іноді з опушкою/, сафьянникъ, башмачникъ тощо.

З часом деякі з цих термінів, розширивши семантичну структуру, увійшли до складу сучасної російської мови. Так, наприклад, слово кожевникъ, крім позначення майстра аналізованого виробництва, має також семантику "продавець шкір", а також називає рослину, листя якої вживається для чинення шкір /ССРЛЯ У, III 6/. Іменник сапожник, крім назви спеціаліста, має також пейоративне значення - "про невилу у будь-якій справі людину" /СРЯ ІУ, 29/.

Цілий ряд назв ремісників спостерігається у сучасних лексикографічних працях у первинному значенні /наприклад, сыромятникъ, ін./ . Деякі найменування у процесі історичного розвитку мови архаїзувалися /котовщикъ - котовый мастеръ, поршевикъ і под./.

У четвертому розділі - "Найменування трудових процесів, які пов'язані з шкіряним виробництвом, у російській писемності XVI-XVII століть" - розглядаються такі слова, як дѣлати /кожу, сыромять; сапоги/, кожевничать, дубити, шити, починить, а також віддієслівні іменники выдѣлка, мятьє, шитьє.

Назва дѣлати/кожу, сыромять, сапоги/ серед слів аналізованої групи мала значення "виготовляти, створювати що-небудь", яке реалізувалось у таких конструкціях: $V - N_2$, $V - N_{21}$, $V - /на/ - N_3$.

В російській мові періоду, що досліджується, аналізоване найменування було твірною основою для цілого ряду похідних, зокрема іменника дѣло, який мав семантику "виготовлення /обробка/ шкіри". Отъ 2 лосинъ отъ дѣла дал полтину /Кн. расх. Болд. м. РИБ II, 304. І585-СлРЯ XI-XVII VIII, 284/. Конкретизація означуваного відбувалася за рахунок прикметника. Тобто термін дѣло входив до складу бінарних номінацій замшеное дѣло, яка вживалася у значенні "виробництво замши", й сафьянное дѣло, що мала семантику - "виробництво сап'яну".

В пам'ятках російської писемності XVII століття в значенні "обробка шкіри" простежується слово здильє: ... и за здильє тех кож у нево Ироды он де Анисимко взял по договору все сполна /Карелия. 324.

1691/.

В досліджуваних текстах з аналогічною семантикою зустрічається також слово робота:...а ему де фєдке за его работу за половину кож он Анисимко денег не дает.../Там же/. Хоча це найменування, як і в сучасній російській мові, мало узагальнюючий характер і могло вживатись стосовно різних видів діяльності.

Дієслово кожевничать - "займатись шкіряним ремеслом" - також виступало гіперонімом у досліджуваній групі слів: Дворь посацкой, а в нем живеть кирпичик Яким Спиридонов /с/ сыном своим с Петром, кожевничать /Яросл.п.кн.,351.1668/.

З часом аналізоване слово перейшло до шару пасивної лексики сучасної російської мови.

Терміном дубити називався один з найважливіших технологічних процесів шкіряного виробництва. Функціонувало це дієслово у значенні "обробляти сировину спеціальними речовинами".

Аналіз контекстів дає підстави зробити висновок, що термін дубити в російській писемності XVI-XVII століть мав синонімічне утворення - в дуб, яке, на нашу думку, утворилося в результаті компресії термінованого словосполучення дѣлати в дуб.

У дієслова дубити змін в семантиці не відбулося - і воно увійшло до складу сучасної російської мови, утворивши багато дериватів: дубитель, дубиться, дубление, дубленка, дубленный /СРЯ I,450/.

Іменникове словосполучення выдѣлка кожи мало семантику "обробка шкіри". Дієслово выдѣлывать, від якого утворився стрижневий компонент зазначеної бінарної номінації, в пам'ятках російської писемності не зафіксоване.

З часом лексична одиниця выдѣлка розширила семантичний об'єм і до активного шару сучасної російської літературної мови входить у двох значеннях: "виготовлення" й "якість роботи виготовленого предмету, обробка" /СРЯ I,252/.

У значенні "виготовляти чоботи або інший вид взуття" чи "з'єднувати частини чобіт, або іншого різновиду взуття" в пам'ятках писемності вживалося дієслово шити. В російській писемності фіксується ряд генетичних утворень - подшивать, обшивать /сапоги/.

Найменування процесу шити впродовж всього історичного розвитку російської мови належало до її ядерної частини, що підтверджується матеріалами словників.

У п'ятому розділі дисертації - "Найменування приміщень пов'я-

заних із шкіряним виробництвом, в російській писемності XVI-XVII століть" - розглядаються такі терміни й терміновані словосполучення, як кожевня, кожевенная /сапожная/ изба, кожевенная келья, кожевенный /сафьянный/ дворь й кожевенный заводь.

Іменник кожевня у значенні "шкіряна майстерня" впродовж XVI-XVII століть належав до частотної, загальноновживаної лексики російської мови. Потім під впливом дії екстралінгвістичних /видозміни, модифікація денотату/ і мовних /втрата продуктивності словотвірної моделі "основа іменника+евн-"/ факторів він поступово архаїзувався.

Паралельно із словом кожевня функціонували бінарні найменування кожевенная изба, сапожная изба, кожевенный дворь, сафьянный дворь.

Головним компонентом у них виступало загальноновживане слово /изба, дворь/, а конкретизація семантики словосполучення відбувалась під впливом пояснюючого прикметника.

В російській мові XVI-XVII століть існували синонімічні утворення кожевенная изба, сапожная изба, які називали приміщення для роботи чоботаря; аналогічне значення мала конструкція кожевенная келья, яка відрізнялась від зазначених словосполучень тим, що в її семантичній структурі була присутня сема "приміщення, що знаходиться в монастирі".

З часом всі аналізовані найменування стали історизмами: вони не простежуються у лексикографічних матеріалах та лінгвістичних джерелах.

В російській писемності XVII століття простежується бінарна назва кожевенный заводь:...И нѣтъ того проданого кожевного двора - что есть в лазу - и кожевного заводу и поварни, ни в кабалах, ни в каких писменных крепостѣх /Кн.Поганк.,45.1655/.

Аналіз контексту, в якому зустрічається слово заводь, дозволяє цілком впевнено сказати, що ця назва могла мати семантику "сукупність машин, або пристосувань, пристроїв, пов'язаних із шкіряним виробництвом":... сафьянного дела двор со всякими заводы и с мастера и с ученики и с сафьяны и с козлыны /Креп.мануф. в Р.,III,II.1669-1675/.

Іменник завод увійшов до складу сучасної мови в значенні "промислове, а також велике виробниче підприємство" /СРН I,504/.

У постому розділі - "Номінації пристосувань, засобів виробництва й речовин, які використовуються в шкіряному ремеслі" аналізуються назви предметів, що мають відношення до зазначеної спеціалі-

зації: тчань /дчань, шань / кожевний, зольник, желобь, крокъ, клеши, клепикъ, стругъ, шило, а також такі терміни зола, корье, дубь, купоросъ, деготь, варь сапожный, румянець сапожный тощо.

У період XVI-XVII століть досліджувана лексико-семантична група слів знаходилась у процесі формування. Створювалась вона як за рахунок запозичень з інших терміносистем /стругъ, клеши, крокъ тощо/, так і шляхом розвитку у загальноживаних слів термінологічного значення /дубь, корье, варь та ін./. У деяких назв спеціалізація словосполучень відбувалась за рахунок семантики прикметника /наприклад, чань кожевний, варь сапожный/.

Назва стругъ була утворена від дієслова стругати і позначала взагалі якоесь пристосування, пов'язане із столярними ремеслами. А до терміносистеми найменувань шкіряного виробництва цей іменник входив з семантикою "інструмент, призначений для стругання шкір у процесі їх обробки". Наприклад: Да бочкарного заводу: 2 теслика, 2 топора, 2 струга, 2 натягича, зауторник /Хоз.Мор., 192, 1667/ та ...да стругъ, чемь кожи стружутъ /Вкл.Ант., 13. 1592/.

З часом відбулась генералізація семантики аналізованого слова, що підтверджується матеріалами лексикографічних словників.

В російській писемності XVII століття іменник клепикъ означав "ніж різного виду і призначення /переважно короткий та широкий, загнутим на кінці лезом/" /СлРЯ XI-XVII VII, 165/.

На основі семантики прикметника сапожный сформувалося терміноване словосполучення клепикъ сапожный. З погляду дериваційного аналізований іменник являв собою віддієслівне утворення. Наприклад: В тотъ полкъ надобно ...4 юфти сыромятныхъ кож, 4 клепика сапожныхъ /Стар.а...г.Шуи, 345. 1697/.

В.І.Даль вважає, що "клепикъ -это чеботарный нож" /Даль II, 117/.

В процесі історичного розвитку термін шкіряного виробництва клепикъ був втрачений.

Іменник корье позначав кору для дублення шкіри, він був утворений від слова кора за допомогою суфікса -у-. Термінологічне значення назви корье розвинулось на основі загальноживаної семантики. У зв'язку з тим, що з часом змінився склад реагентів, які використовуються у шкіряному виробництві, терміносистемою слово було втрачене.

У дисертації розглядається назва румянець сапожный, що служи-

ло для позначення речовини, яка використовувалася для надання чоботам блиску. Словосполучення виникло в результаті метафоричного перенесення: іменник рум'янець у загальнонародній мові мав семантику "рожевий або алій колір щік", а характеризуючий компонент вказував на функціональне призначення.

З часом невелика частина назв аналізованої лексико-семантичної групи була втрачена /клепик та ін./, більшість слів вживається в сучасній російській мові /струг, крюк, клевці тощо/.

У висновках сформульовано загальні підсумки вивчення термінології шкіряного виробництва, яка вживалася в російській писемності XVI-XVII століть.

У мові аналізованого періоду відбувся процес становлення лексики шкіряного виробництва, який закінчився в загальних рисах до кінця XVII століття.

Дана лексична система сформувалася на ґрунті праслов'янської спадщини /кожа, обувь, шити, мяти тощо/, представлені у ній також власне російські назви /пришитки, притачки, ступни, сырмять, опоек та ін./ . Характерною ознакою цього лексико-семантичного об'єднання слів було те, що велика кількість найменувань належала до запозичень /сафьян, мѣшина, чоботы, башмак тощо/.

Підтвердженням того, що лексика шкіряного виробництва у XVI-XVII століттях була певним чином сформована, виступають родо-видові стосунки та наявність ієрархічної структури, тобто сукупність аналізованих назв складалася з підгруп, гіперонімами в яких виступали іменники кожа, обувь, дієслова дѣлати та ін.

Джерела формування та поповнення цієї терміносистеми були такими: по-перше, побутова лексика, що стала оптимальним фондом для складання аналізованої термінології, по-друге, запозичення з інших галузей виробництва /струг, клевці, крюк та деякі інші/. Значна частина назв утворилася шляхом розвитку в семантичній структурі термінологічних значень на основі загальноживаної семантики /корье, дубь/.

В процесі розвитку мови у лексиці, яка аналізується, відбулися зміни: деякі з назв представлені у словниковому складі сучасної російської мови /кожа, зампа, сапог, башмак та ін./, інші були втрачені /ирха, коты тощо/ або зберігаються лише в діалектах /поршни, калиги та под./.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

1. А. Вел.-Уст. Арх. м. - Шляпин В. П. Акты Велико-Устюжского Михаило-Архангельского монастыря. - Ч. I-II. - Великий Устюг, 1912-1913.
2. Азб. о гол. и неб. чел. - Азбука о голом и небогатом человеке. // Русская демократическая сатира XVII века. / Подгот. текстов... В. П. Адриановой-Перетц. - М.; Л., 1954. - С. 56-74.
3. Арх. Бог. Важ. м. - Рукописи Богословского Важского монастыр Шенкурского уезда. - ГА Архангельской обл., ф. 829, оп. I, XVI-XVII.
4. АХУ I - Акты Холмогорской и Устюжской епархий. - Ч. I. - СПб., 1690. // РИБ, т. XII.
5. Болд.-Дорогобуж. - Болдин-Дорогобужский монастырь: Монастырские приходно-расходные книги. - Л., 1924. - Вып. I.
6. Вкл. Ант. - Изюмов А. Ф. Вкладные книги Антониева-Сийского монастыря 1576-1694. // Чтения ОИДР. - 1917. - Кн. 2. - С. I-79.
7. Кн. Поганк. - Книга псковитина, посадского торгового человека Сергея Иванова Поганкина. / Списал с подлинника К. Г. Евлентьев. - Псков, 1870.
8. Кн. расх. Болд. м. - Болдин-Дорогобужский монастырь: Книги расходные. // Монастырские приходно-расходные книги. - Л., 1924. - Вып. I. - С. 20-187.
9. Креп. мануф. в Р. - Акты Кадашевской слободы 1630-1631. // Крепостная мануфактура в России. - Л., 1932. - Ч. 3. - С. 46-300.
10. МДБП - Московская деловая и бытовая письменность XVII века. // Изд. подгот. С. И. Котков, А. С. Орешкина, И. С. Филипова. - М., 1968.
11. Оп. казны Фил. - Опись келейной казны патриарха Филарета Никитина, 1630. // РИБ. - СПб., 1876. - Т. 3. - С. 875-1000.
12. Пам. Влад. - Памятники деловой письменности XVII века. Владимирский край. / Изд. подгот. С. И. Котков, А. Ю. Астахина, Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова; Под. ред. С. И. Коткова. - М., 1984.
13. Польск. д. I - Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. - Т. I. - М.; СПб., 1882.
14. Там. кн. Вологды I - Таможенные книги города Вологды 1634-1635 годов. / Отв. ред. М. Я. Волков; Сост. Е. Б. Французова. - М., 1983. - Т. I.
15. Торг. кн. / С. / - Торговая книга. / Предисловие И. П. Сахарова. / Зап. Отдел. русск. и слав. Археол. об-ва. - СПб., 1851. - Т. I. - С. 106-139.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

16. Хоз. Мор. I - Хозяйство крупного феодала крепостника XVII. // Хозяйство боярина Б.И. Морозова. - Ч. I-II. - М., Л., 1933-1936. /Материалы по истории феодального крепостнического хозяйства. - Вып. I. - 1624-1674

За матеріалами дисертації опубліковано такі роботи:

1. Русско-украинские параллели в лексике кожевенного производства. // Здійснення національної політики на Донбасі /Тези доповідей і повідомлень республіканської наукової конференції. - Донецьк, 1990. - С. 24-25.

2. Роль языка В.И. Ленина в развитии терминологических систем восточнославянских языков // Творческое наследие В.И. Ленина и развитие восточнославянских языков /Тези доповідей і повідомлень республіканської наукової конференції. - Львів, 1990. - С. 32-33.

3. Номинации кожаной обуви в русском языке XVII века // Формирование и развитие структуры современного русского литературного языка: Сборник научных трудов. - Киев, КПИ, 1991. - С. 34-39.

4. Применение принципов, разработанных Г.О. Винокуром, при изучении истории языка // Изучение творческого наследия профессора Г.О. Винокура /Тезисы региональной научной конференции. - Киев, 1991. - С. 44-45.

5. Семантика і функціонування лексеми обувь у російській писемності XVI-XVII століть // Актуальні питання мовознавства у світлі праць В.О. Ларіна та Ф.П. Філіна. // Тези доповідей наукової конференції мовознавців України. - Київ, 1993. - С. 51-52.

Післяно до друку 17.01.1994р. Об'єм 0 9. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100пр. Зам. 12. Безплатно.

Дод. УДУ ім. Ч.П. Драгоманова, Київ, Тирогова 9.

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header, which is mostly illegible due to fading and bleed-through.

116-620

AB 29.255

AB 29.255